

Sociaal teruggetrokken gedrag in de onderbouw: het longitudinale verband met sociometrische status en betrokkenheid bij pesten in de middenbouw

J. Bokhorst, F.A. Goossens, C.L. Bokhorst, P.A. Dekker & P.A. de Ruyter

---

Early social participation: Links to sociometric status and involvement in bullying in middle childhood

In a longitudinal study we investigated the relation between behavioral style of 171 children and their later involvement in bullying and sociometric status. On the basis of systematic observations and teacher rating scale scores we constructed six different clusters of behavior: 'active-isolates', 'passive-anxious', 'unsociable', 'average', 'socially-active/timid' and 'socially-active/aggressive'. Six and eighteen months later we interviewed the children about their own experiences with bullying and their opinion about their peers' involvement in bullying. For the assessment of sociometric status we used both a rating- and a nomination-procedure. The results indicated that there was a link between the clusters of behavior, later involvement in bullying, and their sociometric status. The children in the groups 'active-isolate' and 'socially active/aggressive' ran the highest risk of later involvement in bullying and rejection by the peers. The results are discussed and recommendations are made for further investigation.

Trefwoorden: Longitudinaal onderzoek, gedrag, pesten, schoolkinderen

Inleiding

Sociaal teruggetrokken gedrag van kinderen geeft vaak aanleiding tot bezorgdheid bij ouders en leerkrachten. Men vraagt zich af of de sociale ontwikkeling

Koos Bokhorst is docent orthopedagogiek bij de Hogeschool IPABO-Amsterdam.

Frits Goossens is universitair docent bij de vakgroep Ontwikkelingspsychologie en bij de vakgroep Orthopedagogiek van de Vrije Universiteit.

Caroline Bokhorst is assistent in opleiding bij de vakgroep Algemene en Gezinspedagogiek van de Universiteit Leiden.

Peter Dekker is universitair docent bij de vakgroep Arbeids- en Organisationspsychologie van de Vrije Universiteit.

Piet de Ruyter is emeritus hoogleraar van de vakgroep Orthopedagogiek van de Vrije Universiteit

Correspondentie: Koos Bokhorst, Faculteit der Psychologie en Pedagogiek, Van der Boechorststraat 1, 1081 BT Amsterdam

zich wel adequaat voltrekt en of dit sociaal teruggetrokken gedrag misschien betekent dat het kind ontwikkelingskansen mist en minder sociaal vaardig wordt. In het licht van het belang van interacties met leeftijdgenoten, zoals ook benadrukt door ontwikkelingspsychologen (Hartup, 1983), doet zich de vraag voor naar de risicostatus van sociaal teruggetrokken gedrag. Empirische ondersteuning voor de notie dat sociaal teruggetrokken gedrag daadwerkelijk problematisch is en dat kinderen die dat gedrag vertonen ook werkelijk het risico lopen op latere aanpassingsproblemen, is vooralsnog van zeer voorlopige aard. Rubin, LeMare en Lollis (1990) stellen zonder meer dat er geen duidelijke aanwijzingen zijn voor de risicostatus van sociaal teruggetrokken gedrag per se. Dit zou kunnen liggen aan het feit dat sociaal teruggetrokken gedrag vooral als een globaal concept wordt gehanteerd waarbinnen nog weinig onderscheid is aangebracht. De laatste tijd is nu juist op dit punt enige vooruitgang geboekt.

Sommige onderzoekers (Asendorpf, 1990; Coplan, Rubin, Fox, Calkins & Steward, 1994; Rubin, Steward & Coplan, 1995) onderscheiden binnen teruggetrokken gedrag drie clusters. Er zijn kinderen die zich terugtrekken uit contacten, omdat anderen hen niet als speelkameraadje willen. Ze gedragen zich bijvoorbeeld agressief of sociaal onhandig en zijn daarom voor anderen niet aantrekkelijk om mee te spelen, ook al zouden ze dat zelf willen. Rubin en Mills (1988) en Younger en Daniels (1992) duiden deze kinderen aan als 'active-isolates'. Andere kinderen mijden sociaal contact omdat ze sociaal angstig zijn. Ze hebben van nature een verlegen karakter en verkeren in een 'approach-avoidance' conflict (Asendorpf, 1990): ze willen wel omgang met de andere kinderen, maar zijn er tegelijkertijd bang voor. Rubin en Mills noemen deze kinderen 'passive-anxious'. Tenslotte zijn er ook kinderen die zich terugtrekken, omdat ze dat prettig lijken te vinden: ze hebben minder behoefte aan sociaal contact (Asendorpf, 1990; Rubin, 1982) en spelen graag alleen. Deze kinderen worden door Asendorpf (1990) 'unsociable' genoemd.

Een eerste doel van ons onderzoek is na te gaan of een replicatie van dit onderscheid in drie verschillende subgroepen van sociaal teruggetrokken gedrag mogelijk is in een representatieve Nederlandse steekproef van jongens en meisjes uit de laagste groepen van het basisonderwijs. We maken daarbij gebruik van directe observaties op het schoolplein om sociaal teruggetrokken gedrag vast te stellen en van leerkrachtbeoordelingen om met behulp van clusteranalyses nadere subgroepen samen te stellen. Een tweede doel van ons onderzoek is om de validiteit van de voorgestelde typologie vast te stellen door verschillen tussen de subgroepen in sociometrische status en betrokkenheid bij pesten te onderscheiden. Ten derde zullen we ook binnen de groep kinderen die wel sociaal betrokken zijn op dezelfde wijze nagaan of er subgroepen te onderscheiden zijn en ook daarvan het verband nagaan met sociometrische status en betrokkenheid bij pesten.

Op sociometrische status zouden de veronderstelde subgroepen wel eens kunnen verschillen. Het is mogelijk dat alle sociaal teruggetrokken kinderen door hun leeftijdgenoten op dezelfde wijze worden gepercipieerd, ongeacht het type teruggetrokken gedrag dat zij vertonen. Gegeven echter het relatief sterke verband tussen gedrag en populariteit, ook al op jongere leeftijd, lijkt dit niet voor de hand te liggen (Coie, Dodge & Kupersmidt, 1990; Dodge, 1983; Ladd, Price & Hart, 1988; Putallaz, 1983). Kinderen die zich terugtrekken, omdat hun behoefte aan sociale interacties met leeftijdgenoten niet zo hoog is, zullen mogelijk eerder genegeerd worden dan verworpen. Kinderen die zich uit de interacties hebben teruggetrokken vanwege hun onhandige en onaangename gedrag in interacties, zullen veel eerder verworpen worden. Zij hebben zich immers al teruggetrokken vanwege hun sociale afwijzing. Met betrekking tot sociaal angstige kinderen ligt de zaak moeilijker. Onderzoek wijst uit dat sociale angst per se niet tot een negatieve beoorde-

ling leidt (Graham & Hoehn, 1995; Bokhorst, Goossens, Bruinsma & Van Boxtel, 2001) en zeker niet op jonge leeftijd (Younger & Boyko, 1987; Younger & Daniels, 1992; Younger & Piccinin, 1989). Zo blijken deze kinderen weinig boosheid op te roepen en veel medelijden, terwijl ze ook kans maken om als vriendje gekozen te worden. Indien onze vermoedens juist zijn, dan zal de risicostatus van de meeste kinderen met sociaal teruggetrokken gedrag wel meevallen. Alleen zij die sociaal teruggetrokken gedrag paren aan agressief gedrag lopen dan het risico van verwerping, terwijl sociaal angstige kinderen en de 'unsociable' kinderen waarschijnlijk vooral een gemiddelde sociometrische status ('passive-anxious') dan wel een genegeerde sociometrische status ('unsociable') zullen hebben.

Recent is onderzoek naar de betrokkenheid van kinderen bij pesten op school steeds meer in de belangstelling gekomen. Een deel van dit onderzoek heeft zich gericht op de (veelal nadelige) gevolgen daarvan voor zowel het slachtoffer als de dader op de kortere en de langere termijn. Zo is het slachtoffer minder gelukkig op school, voelt hij zich vaak eenzaam en depressief en wordt hij minder geaccepteerd (zie voor een overzicht Hawker & Boulton, 2000). Ook pesters zijn doorgaans niet populair (Crick, 1996; Olweus, 1993). Daarnaast is er al veel bekend over de gevolgen van pesten op de lange termijn voor zowel slachtoffer als dader. Slachtoffers van pesten lopen een risico op latere aanpassingsproblemen en psychische problemen als depressiviteit (Boulton, 1999; Schwartz, McFadyen-Ketchum, Dodge, Pettit & Bates, 1998; Slee, 1995). Voor de pester geldt, dat hij een grotere kans loopt terecht te komen in de criminaliteit (Crick, 1996; Farrington, 1993). Sommige onderzoekers rapporteren over de persoonlijke eigenschappen van kinderen die betrokken raken bij pesten. Het slachtoffer is vaak fysiek zwakker dan de anderen, angstig, geremd en niet voldoende assertief (Batsche & Knoff, 1994; Olweus, 1993; Slee, 1995), heeft een negatief zelfbeeld (Egan & Perry, 1998) en de neiging zich terug te trekken (Crick & Ladd, 1993). De dader bezit een sterke agressieve neiging, die moeilijk kan worden gecontroleerd wanneer ze eenmaal geactiveerd is. Hij staat positief tegenover geweld en wil zich laten gelden (Olweus, 1993).

Er is echter nog maar weinig bekend uit longitudinaal onderzoek omtrent de relaties tussen sociaal teruggetrokken gedrag en betrokkenheid bij pesten. Boulton (1999) vond dat met name jongens, die weinig meededen met het spel van de anderen, een groter risico liepen later slachtoffer te worden van pesten. We wijzen erop dat dit resultaat duidt op een interactie tussen sekse en sociaal teruggetrokken gedrag. Sekse speelt een belangrijke rol bij pesten, want over het algemeen is de betrokkenheid van jongens bij pesten groter dan die van meisjes (Paquette & Underwood, 1999; Rys & Bear, 1997). Beter gedocumenteerd is het verband tussen reactief agressief gedrag en slachtofferschap, zowel op jonge leeftijd (Kochenderfer & Ladd, 1997) als in de middenbouw (Hanish & Guerra, 2000). Dit zou erop kunnen wijzen dat met name de groep van de 'active-isolates' het risico loopt slachtoffer te worden. Zij zijn immers niet alleen sociaal teruggetrokken, maar ook nog eens agressief. Dat sociaal angstige ('passive-anxious') kinderen of de 'unsociable' kinderen slachtoffer worden lijkt ons minder waarschijnlijk. Van de sociaal angstige kinderen hebben we al gezien dat ze op clementie van de leeftijdgenoten kunnen rekenen. Anderzijds is het natuurlijk mogelijk dat zij in de ogen van potentiële pesters een gemakkelijk doelwit vormen, omdat ze waarschijnlijk niets terug zullen doen. Niettemin handhaven wij onze verwachting dat sociaal angstige kinderen niet veel risico lopen. Zij vertonen immers geen reactief agressief gedrag dat vaak geassocieerd blijkt met slachtofferschap en een continuering van het slachtofferschap (Kochenderfer & Ladd, 1997). We vermoeden ook dat de 'unsociable' kinderen weinig risico lopen op slachtofferschap. Waarschijnlijk maakt hun zelf gekozen isolatie hen tot weinig aantrekkelijke mikpunten voor pesterijen. We hebben daarvoor een aantal argumenten. Ten eerste

bevinden ze zich niet vaak in het gezichtsveld van de pesters; ten tweede zullen ook zij weinig reactief agressief gedrag aan de dag leggen. Ten derde lijkt het ons waarschijnlijk dat hun actieve vermijding van leeftijdsgenoten zal leiden tot een actief en opzettelijk uit de weg gaan van risicovolle situaties met leeftijdsgenoten. We rekenen de 'unsociable' kinderen tot de 'outsiders', kinderen die bij het geringste signaal van pesten, weg zijn (Salmivalli, Lagerspetz, Bjorkvist, Osterman & Kaukiainen, 1996). We verwachten - wellicht ten overvloede - niet dat de sociaal teruggetrokken kinderen een actieve rol spelen bij het pesten. Alleen de 'active-isolates' komen hiervoor in aanmerking, vanwege hun agressieve gedrag dat immers ook kenmerkend is voor daders. Niettemin aarzelen we om een specifieke hypothese in deze richting te formuleren. Mogelijk zijn deze kinderen zowel slachtoffer als dader, of spelen ze een rol als handlanger van andere initiatief nemende daders. Bij gebrek aan empirische evidentie durven we hieromtrent geen uitspraak te doen.

Voor het in kaart brengen van het gedrag en de populariteit van kinderen kozen we voor een multi-informant benadering. Omdat leerkrachten en leerlingen hun eigen mening hebben (Ollendick, Francis & Hart, 1985), wilden we van beide informatiebronnen gebruik maken. Leerkrachten kunnen gezien worden als goede informanten, omdat zij dagelijks hun kinderen meemaken in verschillende contexten en goed in staat zijn hen te observeren (Prinz, 1990). Zij zijn over het algemeen goed getraind in het vaststellen van het gedrag van de kinderen in hun groep (Ladd & Profilet, 1996). Medeleerlingen maken elkaar dagelijks in verschillende omstandigheden mee en kunnen op basis daarvan een oordeel vormen. We maakten gebruik van sociometrische procedures, omdat zo kinderen opgespoord kunnen worden die problemen hebben in de omgang met hun leeftijdsgenoten (Asher & Coie, 1990). Verder maakten we gebruik van systematische observaties, omdat op die manier op een redelijk objectieve wijze gegevens verzameld kunnen worden. Tenslotte maakten we bij onze dataverzameling over pesten zowel gebruik van zelfrapportage als van oordelen van leeftijdsgenoten, zoals aanbevolen door Crick en Bigbee (1998).

Samenvattend brengen we het volgende onder de aandacht. Hoewel sociaal teruggetrokken gedrag zich al enige tijd kan verheugen in de belangstelling van wetenschappelijke onderzoekers, is de theoretische vooruitgang op dit terrein lange tijd beperkt geweest als gevolg van conceptuele onduidelijkheid en weinig eenduidige operationalisaties. Deze studie poogt als een van de eersten aan te sluiten bij het theoretische onderscheid in drie subtypen van sociaal teruggetrokken gedrag. We maken daarbij gebruik van systematische observaties en van leerkrachtoordelen om op genuanceerde wijze deze subgroepen te kunnen samenstellen. Dat is ons eerste doel. Ons tweede doel is na te gaan wat de samenhang is tussen deze subgroepen en sociometrische status en of kinderen die sociaal teruggetrokken gedrag vertonen het risico lopen om als slachtoffer betrokken te raken bij pesten. Ten derde zullen we nagaan of er ook subgroepen te onderscheiden zijn bij de wel sociaal betrokken kinderen en ook daarvan het verband onderzoeken met sociometrische status en betrokkenheid bij pesten. Het meeste onderzoek op het terrein van sociaal teruggetrokken gedrag is vooral van correlatieve of cross-sectionele aard, terwijl wij hier een longitudinale studie presenteren.

Methode

Steekproef en procedure

Het onderzoek vond plaats over een periode van 3 jaar. Er werden op 7 verschillende tijdstippen gegevens verzameld. Een overzicht van de dataverzameling wordt gegeven in tabel 1.

Tabel 1. Overzicht van dataverzameling

	Tijdstip	N	Obser- vatoren	Leerkrach- ten	Medeleerlingen sociometrie	pesten	Zelfrap- portage
T1	mei/juni 94	171 79 m 92 j		VSF LBSA GVPK	ratings		
T2	nov-94/ feb-95 93 j	173 80 m	Obser- vaties				
T3	mei/juni 95	173 80 m 93 j		GVPK VSF LBSA CBCL	nominaties		
T4	nov-95/ jan-96	166 78 m 88 j				KRVL-J-nom.	KRVL- zelfrapp.
T5	mei -96	166 78 m 88 j			nominaties/ ratings		
T6	nov-96/ jan-97	147 67 m 80 j				KRVL-J-nom. Prototypische ratings	KRVL- zelfrapp.
T7	mei- 97	147 67 m 80 j			ratings		

De steekproef bevatte op T1 nagenoeg alle kinderen van de groepen één en twee van twee basisscholen in Badhoevedorp en Hoofddorp. De non-response was minder dan 5 %. Op T1 waren de kinderen gemiddeld vijf en een half jaar oud (S.D.= 7.52 maanden; range 50- 82 maanden). Op T7 waren de kinderen gemiddeld 8 jaar en 3 maanden oud (S.D.= 7.50 maanden; range 90 -116 maanden). De kinderen zaten inmiddels in de groepen vier en vijf (enkelen in groep 3).

Maten

In de onderbouw observeerden we de kinderen op de speelplaats en verzamelden we informatie bij de leerkrachten. Later vroegen we de kinderen naar de eigen betrokkenheid bij pesten en die van hun klasgenootjes. Op meerdere tijdstippen werden sociometrische gegevens verzameld.

Observaties (T2)

De kinderen werden geobserveerd tijdens vrij spel op het schoolplein. Daarbij maakten we gebruik van de schaal van Parten (1932), die 6 niveaus van sociale participatie onderscheidt, variërend van 'absoluut niet gericht met iets bezig zijn'

tot 'coöperatief spel', dat wordt gekenmerkt door het maken van gezamenlijke afspraken. Daaraan voegden we 3 categorieën toe: 7. Stoeien (op een speelse wat agressieve manier contact); 8. Agressief gedrag (duidelijke intentie de ander pijn te doen door fysiek geweld, vernederen of beledigen) en 9. Naar of bij de leerkracht (zich bevinden bij de leerkracht of daarnaar toe gaan).

Elk kind werd in een periode van 4 maanden 5 maal gedurende één minuut gevolgd. De observaties geschieden gedurende deze minuut steeds op continue basis. Wie voor observatie aan de beurt was, werd random bepaald. Vier observatoren werden getraind, totdat zij hoog met elkaar overeenstemden (alle r 's $> .80$), terwijl er tussentijdse controles werden uitgevoerd. Om de intercodeur-overeenstemming te verbeteren werden na afloop de 2 categorieën voor lage activiteit en geen sociale interactie samengevoegd ($r = .86$). 'Stoeien' en 'Associatief spel' werden om die reden eveneens samengevoegd ($r = .73$). De coëfficiënten voor de andere scores varieerden van $.91$ tot $.98$. 'Agressief gedrag' (8) en 'Naar of bij de leerkracht' (9) kwamen zeer weinig voor en werden verder niet meer bij de analyses betrokken. We berekenden vervolgens een gemiddelde score over alle categorieën heen op basis van de volgende rangordening: bystander = 1, solitair spel = 2, parallel spel = 3, associatief spel = 4 en coöperatief spel = 5.

Vragenlijsten voor de leerkrachten (T1 en T3)

Bij de eerste en derde dataverzameling maakten we gebruik van de Vragenlijst voor Sociaal Functioneren (VSF), die dominant en teruggetrokken gedrag beoogt te meten en nog niet eerder was beproefd. Daarnaast gebruikten we de onderbouwversie van de Leerkracht Beoordelingen voor Sociale Angst (LBSA-O; Bokhorst, Goossens & De Ruyter, 1998). Ook vulden de leerkrachten de Gedragsvragenlijst voor Peuters en Kleuters (GVPK; Goossens, Bruinsma, Dekker & De Ruyter, 2000) in. Dit is een aanpassing van de PBQ (Behar & Stringfield, 1974), eerder toegepast in crèches en buitenschoolse opvang.

Alle vragenlijsten werden eerst onderworpen aan principale componenten analyses met varimaxrotatie. De resultaten waren als volgt: T1-VSF, factor 'Dominantie'; 4 items; $\alpha = .80$; factor 'Teruggetrokken gedrag', 3 items; $\alpha = .69$. T3-VSF, factor 'Dominantie'; $\alpha = .77$; factor 'Teruggetrokken gedrag'; $\alpha = .83$. T1-LBSA-O: 1 factor 'Sociale angst', 9 items, $\alpha = .90$; Op T3 exact hetzelfde. T1-GVPK: factor 1 'Agressief/storend', 16 items, $\alpha = .94$; factor 2 'Angstig/Teruggetrokken' 9 items, $\alpha = .83$. T3-GVPK: factor 1 'Agressief/storend', 16 items, $\alpha = .91$; factor 2 'Angstig/Teruggetrokken' 9 items, $\alpha = .87$. Zowel op T1 als op T3 werden dezelfde oplossingen gevonden en maakten dezelfde items deel uit van dezelfde schalen.

Wat de validiteit van deze maten betreft nog het volgende. Correlatiecoëfficiënten tussen conceptueel verwante maten liepen van $.42$ tot $.69$ (alle p 's $< .01$).

Sociometrische status (T1, T3, T5 en T7)

Ieder jaar werden sociometrische gegevens verzameld, waarbij we gebruik maakten van zowel een rating- (T1, T5 en T7) als een nominatieprocedure (T3 en T5). Een combinatie van beide methoden vergroot de betrouwbaarheid van de indeling van de kinderen in de te onderscheiden sociometrische statusgroepen (Maassen, Van der Linden, Goossens & Bokhorst, 2000). Peer ratings leveren betere test-hertest betrouwbaarheids-coëfficiënten op dan nominaties (Asher, Markell & Hymel, 1981). Ze bezitten een grote longitudinale voorspellende waarde en een goede correlatie met geobserveerd gedrag (Howes, 1987).

De ratingprocedure werd door een proefleidster uitgevoerd op de manier waar-

op Asher, Singleton, Tinsley en Hymel (1979) die beschrijven. Zij noemde tegen ieder kind de naam van een klasgenootje en vroeg het kind naar de gevoelens ten opzichte van dat klasgenootje. Evenals bij de nominaties werd op T1 hierbij gebruik gemaakt van een klassenfoto. De kinderen konden op een 3-punts-schaal (T1), dan wel 7-punts-schaal (T5; van 'heel vervelend' (-3) tot 'heel aardig' (+3)), dan wel 5-punts-schaal (T7) aangeven hoe ze over dat klasgenootje dachten. Het midden van de schaal (0) gaf aan dat er geen bijzondere gevoelens van antipathie of sympathie tegenover dat klasgenootje bestonden. Met behulp van het computerprogramma SSRAT (Maassen & Landsheer, 1996) werden de kinderen vervolgens toegewezen aan dezelfde sociometrische statusgroepen als bij de nominaties, namelijk populair, verworpen, genegeerd, controversieel en gemiddeld.

Bij de nominaties volgden we de procedure, zoals beschreven door Coie, Dodge en Coppotelli (1982). Elk kind werd door de proefleidster apart genomen en kreeg de vraag voorgelegd om drie kinderen te noemen met wie het graag speelde en ook drie kinderen met wie het niet zo graag speelde. Vanwege de jonge leeftijd van de kinderen werd op T3 hierbij gebruik gemaakt van een klassenfoto. Voor de verwerking van de ruwe scores maakten we gebruik van het SOCSTAT-programma (Thissen-Pennings & Ten Brink, 1995), waarmee de kinderen ingedeeld werden in 5 statusgroepen volgens het probability-model van Newcomb en Bukowski (1983). We hielden daarbij het criterium van een waarschijnlijkheidsniveau van $< .05$ aan.

Er bleek een sterk verband tussen de vijf metingen: alle χ^2 -uitkomsten voor associaties tussen de maten op dezelfde of opeenvolgende tijdstippen lagen altijd boven de 40 ($p < .001$). Om deze nominale scores om te zetten in continue scores, berekenden we per proefpersoon een score op vijf schalen, die aangaven hoe vaak (minimum = 0 en maximum = 5) iemand een populaire, een gemiddelde, een genegeerde, een verworpen of een controversiële sociometrische status had gehad.

Betrokkenheid bij pesten op T4

Op T4 werden twee maten over pesten afgenomen: een zelfrapportagemaat en een nominatie-procedure, waarbij de kinderen konden aangeven wie naar hun oordeel gepest werden en wie meededen met pesten. Voor de zelfrapportage over betrokkenheid bij pesten werd de Klasgenoten Relatie Vragen Lijst - Junior (KRVL-J) gebruikt (Liebrand, Van IJendoorn & Van Lieshout, 1991; Olweus, 1989). Deze vragenlijst werd op basis van door Olweus aangedragen suggesties ingekort tot 15 items (Olweus, 1989) Principale componenten analyse met varimaxrotatie van de zelfrapportage-items gaf aan dat er 3 factoren in de KRVL-J te herkennen waren, namelijk 'geïsoleerd' (verwijderd vanwege een te lage alpha), 'slachtoffer' (veel gepest worden; alpha = .51; 4 items) en 'dader' (veel pesten; alpha = .65; vijf items). Vervolgens creëerden we totaalscores voor slachtoffer (T4slachtoffer) en dader (T4dader) door de scores op de KRVL-zelfrapportagematen en de nominaties te standaardiseren per klas en daarna op te tellen.

Betrokkenheid bij pesten op T6

Op T6 werden dezelfde maten gebruikt als op T4. Analyses wezen op het bestaan van dezelfde factoren: 'slachtoffer' (alpha = .64; vier items) en 'dader' (alpha = .69; vijf items). Daarnaast werd ook gebruik gemaakt van een ratingprocedure om de betrokkenheid bij pesten van de klasgenootjes vast te stellen: 'slachtoffer' (alpha = .64; vier items) en 'dader' (alpha = .69; vijf items). Met behulp van tekeningen met elk een bijpassende beschrijving werd van iedere klasgenoot aangegeven of deze een slachtoffer of dader was. Daarna werd gevraagd in welke mate (3-puntsschaal) zij de gekozen beschrijving van toepassing achtten. De volgorde van aanbieding van de namen van de klasgenoten was gerandomiseerd.

Vervolgens werd er voor elke leerling een score berekend, gelijk aan het totaal aantal punten dat men voor iedere prototypische beschrijving ontvangen had, gedeeld door het totaal aantal klasgenoten min één. De intraclass-correlaties voor de prototypische ratings waren .64 voor 'slachtoffer' en .86 voor 'dader'.

Evenals op T4 creëerden we op T6 totaalscores voor slachtoffer (T6slachtoffer) en dader (T6dader). Daartoe werden de scores van de KRVL-zelfrapportagematen, de nominaties en de prototypische ratings gestandaardiseerd binnen de klas en opgeteld.

Samenhang tussen de pestvariabelen op T4 en T6 en sekseverschillen

Tussen de twee 'dader'-scores en de twee 'slachtoffer'-scores werden alle mogelijke correlaties op en over beide tijdstippen nagegaan. 'Dader' op T4 en 'dader' op T6 bleken het sterkst samen te hangen (.62; $p < .01$), gevolgd door 'slachtoffer' op T4 met 'slachtoffer' op T6 (.48; $p < .01$). 'Dader' en 'slachtoffer', gemeten op hetzelfde tijdstip, lieten op zowel T4 als T6 een positief verband zien (op beide tijdstippen .42; $p < .01$), waaruit geconcludeerd kan worden dat 'dader' en 'slachtoffer' vaak samen gaat. 'Dader' en 'slachtoffer', gemeten op verschillende tijdstippen, correleerden ook positief, maar minder sterk dan wanneer ze op hetzelfde tijdstip gemeten waren (.25; $p < .01$ en .27; $p < .01$).

Resultaten

Bepaling van de clusters

Op basis van de observaties werden twee groepen onderscheiden: zij, die sociaal teruggetrokken waren en zij die wel sociaal betrokken waren. Daartoe werden de scores van de twee niet sociaal interactieve gedragingen, 'bystander' en 'solitary play', opgeteld en als algemene maat voor teruggetrokken gedrag gebruikt. Na inspectie van het histogram van deze nieuwe variabele werd besloten om de kinderen die boven het gemiddelde scoorden op deze variabele als sociaal teruggetrokken te beschouwen. Deze groep bestond nu uit 81 kinderen. De andere 92 kinderen werden als sociaal betrokken beschouwd.

Vervolgens werden op elk van deze beide groepen apart clusteranalyses verricht om subtypen op te sporen. Er werd gebruik gemaakt van 'Ward's method' met als afstandmaat de 'squared Euclidean distance'. Als clustervariabelen werden de (5) scores voor 'agressief/storend' gedrag en 'angstig/teruggetrokken' gedrag (GVPK), voor 'dominant' en 'teruggetrokken' gedrag (VSF) en 'sociale angst' (LBSA) gebruikt, zowel die van T1 (een half jaar voor de observaties) als van T3 (een half jaar na de observaties).

De clusteranalyse op de groep 'sociaal teruggetrokken' wees op het bestaan van drie clusters. De eerste cluster bestond uit kinderen die hoog scoorden op 'agressief/storend' en 'dominant' gedrag en juist tamelijk laag op 'angstig/teruggetrokken' en 'teruggetrokken' en 'sociale angst'. Deze groep komt overeen met wat in de literatuur aangeduid wordt als 'active-isolate' (Rubin & Mills, 1988). De tweede cluster scoorde juist zeer laag op de schalen voor 'agressief/storend' en 'dominant' gedrag en zeer hoog op de schalen voor 'angstig/teruggetrokken', 'teruggetrokken' gedrag en op 'sociale angst'. Deze groep voldoet daarmee aan de beschrijving van 'passive-anxious' door Rubin en Mills (1988). De derde cluster kan gezien worden als 'unsociable' (Asendorpf, 1990). De kinderen in deze groep scoorden op alle variabelen vrij laag.

De groep 'sociaal betrokken' werd eveneens opgedeeld in drie clusters. Uit de analyses bleek dat er onder deze sociaal betrokken kinderen een groep was, die door de leerkrachten als verlegen werd omschreven. Deze kinderen scoorden laag op 'agressief/storend' en 'dominant' gedrag, maar hoog op 'angstig/teruggetrokken', 'teruggetrokken' en sociaal angstig gedrag. Dit cluster noemden we 'socially-active/timid'. Daarnaast was er een cluster dat (met name op T3) zeer hoog scoorde op 'agressief/storend' en 'dominant' gedrag en tamelijk laag op 'angstig/teruggetrokken' en gemiddeld op 'teruggetrokken' en 'sociale angst'. We duiden dit cluster aan als 'socially-active/aggressive'. Tenslotte scoorde een cluster, door ons 'average' genoemd, gemiddeld op 'agressief/storend', gemiddeld op 'dominant', zeer laag op 'angstig/teruggetrokken' en tamelijk laag op 'teruggetrokken' en 'sociale angst'.

Samenvattend vonden we de volgende 6 clusters. In cluster 1 ('active-isolate'; N = 20) bevonden zich kinderen met agressief, dominant gedrag, die weinig met anderen spelen. Cluster 2 ('passive-anxious'; N = 21) bestond uit kinderen die sociaal angstig zijn en zich terugtrekken uit contacten. In cluster 3 ('unsociable'; N = 40) bevonden zich de kinderen die het prettig vinden om alleen te spelen. Cluster 4 ('average'; N = 50) bestond uit kinderen die een normaal contact met anderen leggen. In cluster 5 ('socially-active/timid'; N = 28) bevonden zich verlegen, maar toch sociaal betrokken kinderen. Cluster 6 ('socially-active/aggressive'; N = 10) bestond uit agressieve en sociaal betrokken kinderen.

Relatie tussen de zes clusters en sociometrische status

Er werd een 6 (clusters) x 2 (seks) MANOVA uitgevoerd met als afhankelijke variabelen de scores op de 5 sociometrische statussen (populair, verworpen, genegeerd, gemiddeld en controversieel) over vier tijdstippen (T1, T3, T5 en T7). In tabel 2 staan de gemiddelden en standaarddeviaties van de verschillende clusters op de proporties van de 5 sociometrische statussen.

Tabel 2. Gemiddelden en (tussen haakjes) standaarddeviaties van de verschillende clusters op de proporties van de 5 sociometrische statussen

	Clusters						LSD
	1. active -isolate (N=20)	2. passive - anxious (N=21)	3. unsocia- ble (N=40)	4. average (N=50)	5. soc-act/ timid (N=28)	6. soc-act/ aggr (N=10)	
Proportie- gemiddeld	.35 (.33)	.66 (.29)	.66 (.22)	.62 (.29)	.61 (.21)	.46 (.30)	1 < 2,3,4,5 6 < 3
Proportie- controv.	.06 (.10)	.04 (.12)	.03 (.07)	.04 (.10)	.07 (.10)	.04 (.12)	
Proportie- genegeerd	.08 (.12)	.07 (.15)	.06 (.13)	.06 (.12)	.05 (.10)	.07 (.11)	
Proportie- populair	.06 (.18)	.10 (.17)	.18 (.23)	.17 (.26)	.17 (.20)	.02 (.06)	
Proportie- verworpen	.45 (.32)	.12 (.23)	.07 (.12)	.12 (.22)	.09 (.18)	.42 (.28)	1, 6 > 2,3,4,5

Er werd een significant hoofdeffect voor cluster gevonden (F ($df= 20, 511.71$) = 2.542 en $p= .000$). Naast dit effect voor cluster werd ook een significant hoofdeffect voor sekse gevonden (F ($df= 4,154$) = 2.764 en $p= .030$). Het interactie effect van cluster x sekse was niet significant. De univariate effecten voor proportie 'gemiddeld' en proportie 'verworpen' waren statistisch significant en werden verder onderzocht met behulp van post hoc tests (LSD-tests). Deze wezen uit dat de kinderen van de cluster 'active-isolate' (1) minder vaak de status 'gemiddeld' ontvingen dan de kinderen uit de clusters 'passive-anxious' (2), 'unsociable' (3), 'average' (4) en 'socially-active/timid' (5). Kinderen uit het cluster 'socially-active/aggressive' (6) waren ook minder vaak 'gemiddeld' dan kinderen uit de cluster 'unsociable' (3). Bovendien bleek dat de clusters 'active-isolate' (1) en 'socially-active/aggressive' (6) significant vaker 'verworpen' werden dan de andere vier clusters. Onderling verschilden deze beide clusters niet significant. De univariate effecten voor sekse waren voor de proportie 'controversieel' en voor de proportie 'populair'. De jongens waren iets vaker 'controversieel' dan de meisjes. Meisjes waren vaker 'populair' dan jongens.

Relatie tussen de zes clusters en de totaalmaten voor pesten

Er werd een 6 (clusters) x 2 (sekse) MANOVA uitgevoerd met als afhankelijke variabelen de scores op de vier totaalmaten voor pesten. In tabel 3 staan de gemiddelden en standaarddeviaties.

Er werd een significant hoofdeffect voor cluster gevonden (F ($df= 20, 385.678$) = 1.791; $p= .020$). Naast dit effect voor cluster werd ook een significant hoofdeffect voor sekse gevonden (F ($df= 4,116$) = 4.206; $p= .003$). Univariate effecten voor cluster waren bij elk van de 4 afhankelijke variabelen significant (alle p 's < .05). Uit post hoc tests (LSD) bleek dat op T4 de clusters 'active-isolate' (1), 'socially-active/timid' (5) en 'socially-active/aggressive' (6) vaker dader waren dan de andere clusters. Op T6 waren de clusters 'active-isolate' (1) en 'socially-active/aggressive' (6) vaker dader. Tenslotte werd zowel op T4 als op T6 de cluster 'socially-ac-

Tabel 3. Gemiddelden en (tussen haakjes) standaarddeviaties van de verschillende clusters op dader- en slachtofferschap op de verschillende tijdstippen

	clusters						
	1. active- isolate (N=12)	2. passive- anxious (N=15)	3. unsocia- ble (N=30)	4. average (N=41)	5. soc-act/ timid (N=25)	6. soc-act/ aggr (N =8)	LSD
Dader op T4	1.32 (1.75)	-.58 (1.13)	-.41 (1.03)	-.28 (1.26)	.57 (2.01)	1.40 (2.55)	1,5,6 > 2,3,4
Dader op T6	2.20 (3.18)	-1.25 (.80)	-.48 (1.44)	-.34 (1.84)	-.04 (2.05)	2.37 (3.30)	1, 6 > 2,3,4,5
Slachtoffer op T4	.20 (.91)	-.49 (1.27)	-.38 (1.23)	-.16 (1.25)	.26 (1.34)	2.75 (3.32)	6 > 1,2,3,4,5
Slachtoffer op T6	.72 (2.62)	.39 (3.27)	-.65 (1.40)	-.45 (1.61)	.12 (1.58)	3.18 (3.90)	6 > 1,2,3,4,5

tive/aggressive' (6) vaker genoemd als slachtoffer dan de andere vijf clusters. Inspectie van de sekse-effecten wees uit dat jongens vaker dan meisjes anderen pestten (op beide tijdstippen en met $p's < .01$).

Discussie

De resultaten van dit onderzoek zijn een empirische ondersteuning voor het onderscheid dat in de literatuur bestaat tussen kinderen die niet mogen deelnemen aan de interacties met de leeftijdgenoten ('active-isolates'), kinderen die niet durven ('passive-anxious') en zij die niet willen ('unsociables'). De 'active-isolates' blijken door hun leeftijdgenoten verworpen te worden vanwege hun onhandige of agressieve gedrag en trekken zich daarom terug, terwijl bij de beide andere groepen de oorzaak vooral bij hen zelf ligt: ze trekken zich terug omdat ze niet durven of willen (Coplan et al., 1994; Rubin et al., 1995). Dit onderscheid was al eerder zichtbaar gemaakt door Harrist, Zaia, Bates, Dodge en Pettit (1997). In tegenstelling tot deze auteurs hebben wij onze clusteranalyse ook toegepast op de wel sociaal betrokken kinderen in plaats van deze als één ongedifferentieerde groep te behandelen. Ook deze groep viel uiteen in drie goed te differentiëren subgroepen, namelijk 'socially-active/timid', 'socially-active/ aggressive' en 'average'.

De resultaten van het onderzoek wijzen niet op een risicostatus van sociaal teruggetrokken gedrag op zich, althans niet op de korte termijn van 3 jaar die het onderzoek bestreek, en althans niet op de maten die wij selecteerden (voor sociometrische status en betrokkenheid bij pesten). Men zou zelfs kunnen beargumenteren dat sociaal teruggetrokken gedrag, mits gemotiveerd vanuit het kind zelf (zoals bij sociale angst of bij gebrek aan interesse voor sociale contacten), als een protectieve factor kan worden beschouwd. Deze kinderen waren niet impopulair en op geen van beide tijdstippen betrokken bij pesten. Zelfs werd onze verwachting, dat de groep 'unsociable' een hogere 'genegeerde' status zou hebben niet bevestigd. Zij verschilden daarin niet van de andere groepen, maar hadden ongeveer even vaak een gemiddelde sociometrische status. De derde groep van weinig sociaal betrokken kinderen, de 'active-isolates', bleek wel impopulair. Onze hypothese, dat zij eerder verworpen zouden worden dan de andere kinderen met teruggetrokken gedrag werd in ons onderzoek bevestigd. Vermoedelijk zijn deze kinderen al vroeg in de schoolcarrière impopulair. Ze blijven dat vervolgens ook. Onze verwachting dat ze vaker als slachtoffer bij pesten zouden zijn betrokken werd niet bevestigd. Ze kwamen juist vaker als dader naar voren. Wij vermoeden dat zij voldoen aan het traditionele beeld van de dader, die een sociaal onhandige pummel is. Anderen vinden het niet de moeite waard om hen op te zoeken voor pesterijen. Mogelijk zijn deze kinderen bepaald geen prettige slachtoffers. Anderzijds is het ook mogelijk dat hun vroege isolatie van de anderen hen buiten het gezichtsveld houdt van pesterijen. Ze zijn geen interessante doelwitten voor pesterijen. Dat ze wel relatief vaak als dader betrokken zijn bij pesten kan wellicht als volgt verklaard worden. Mogelijk spelen ze een rol als handlanger van andere initiatief nemende daders. Wij achten dit overigens minder waarschijnlijk, want dat zou betekenen dat ze toch op de een of andere wijze participeren in een sociale kring. Het lijkt ons meer voor de hand te liggen dat deze kinderen pesten in een poging om sociaal contact te krijgen. Vermoedelijk leidt dit onhandige (pest-) gedrag tot een verdere afwijzing. Er zal meer onderzoek nodig zijn om het sociale traject van deze kinderen in de schoolcarrière in kaart te brengen. Samenvattend wijzen de data niet op een risicostatus voor kinderen die zich uit vrije wil onttrekken aan sociale contacten met leeftijdgenoten, maar wel voor de 'active-isolates' die door de anderen uit de groep gestoten zijn en blijven.

Dit onderscheid tussen terugtrekking op eigen initiatief en terugtrekking onder druk van de groep kan belangrijke gevolgen hebben voor de praktijk. Het is mogelijk voor leerkrachten om aan de hand van bestaande schalen, zoals de CBCL (Achenbach & Edelbrock, 1986; Verhulst, Koot, Akkerhuis & Veerman, 1990) kinderen die sociaal teruggetrokken zijn en dat gedrag combineren met agressie op te sporen. Extra aandacht van de leerkracht en training in sociale vaardigheden zou veel leed kunnen besparen, zowel voor de 'active-isolates' zelf als voor de omgeving. Gegeven de mogelijkheid zulke kinderen al zo vroeg op te sporen en gegeven de beschikbaarheid van talloze sociale vaardigheidstrainingen, ook voor jongere kinderen (Collot d' Escury-Koenigs, Engelen-Snaterse & Mackaay-Cramer, 1995), is er geen excuus om deze kinderen nog verder aan hun lot over te laten.

Er blijkt een duidelijke relatie tussen bepaalde vormen van agressief gedrag en impopulariteit. Dit is een bevestiging van het door Bierman, Smoot en Aumiller (1993) gerapporteerde verband tussen agressief gedrag en een verworpen sociometrische status. Het onderscheid tussen wel of niet sociaal teruggetrokken blijkt hier niet nuttig. Mogelijk bevinden zich in de groep 'socially-active/aggressive' zowel initiatief nemende daders die gekenmerkt worden door proactief agressief gedrag (Dodge & Coie, 1987), als meer door impulsen gedreven reactief agressieve kinderen die vaak slachtoffer en dader tegelijk zijn. Waarschijnlijk zullen zij dat ook in de toekomst blijven, want de literatuur over pesten wijst uit dat met name dader/slachtoffers gedrag vertonen dat leidt tot een continuering van de betrokkenheid bij pesten. Voor opsporing van deze kinderen volstaat de CBCL niet. De door Dodge en Coie (1987) ontworpen Vragenlijst voor Reactief en Proactief Gedrag kan een welkome aanvulling zijn. Vermoedelijk bestaat deze groep uit kinderen met een divers agressief plimage. Dat zal de keuze voor een verder in te zetten interventie niet bepaald vergemakkelijken. Ook deze groep verdient nadere bestudering. De resultaten vormen hiermee zowel een replicatie als een nuancering van de door Hanish en Guerra (2000) gerapporteerde relatie tussen agressief gedrag op jonge leeftijd en later slachtofferschap.

Opvallend is, dat kinderen in het cluster 'socially-active/timid' op T4 nog wel naar voren kwamen als dader, maar op T6 niet meer. Het zou kunnen dat juist deze kinderen door mee te doen met de initiatief nemende daders proberen meer status te verwerven of althans hun sociale angst te overwinnen. Dat zij op T6 niet meer als (mede)dader bij het pesten betrokken zijn, zou erop kunnen duiden dat ze dat toch geen goede weg vinden. Juist timide kinderen zouden gevoelig kunnen zijn voor de geldende sociale normen en geneigd zich daaraan te conformeren. Mogelijk speelt hier eenzelfde mechanisme een rol als Dienstbier (1984) en Kochanska (1991) beschrijven bij socialisatie door ouderlijke opvoeding. Angstige kinderen lijken gemakkelijker te socialiseren, doordat ze sneller en intenser reageren op gevoelens van ongemak. Daardoor zijn ze gevoeliger voor minimale aanwijzingen om hun gedrag te veranderen. Een tweede mogelijkheid is dat deze kinderen, ondanks hun aanvankelijke verlegenheid, toch voortdurend contact met anderen zoeken en in de loop der jaren zich steeds beter sociaal weten te gedragen. Er is een aantal redenen voor de afname van pesten, die zich in de loop van de basisschoolperiode lijkt te voltrekken. Enerzijds verandert de definitie van pesten die door kinderen wordt gebruikt. Plagen wordt duidelijker onderscheiden van pesten aan het einde van de schoolcarrière dan aan het begin. Kinderen groeien en worden daardoor sterker dan voorheen. Als gevolg van het groeien neemt ook het aantal grotere (en mogelijk sterkere kinderen) af. Tenslotte neemt ook de sociale vaardigheid toe, die kinderen in staat stelt niet alleen het pesten af

te weren, maar ook te besluiten de betrokkenheid bij pesten te vermijden omdat die niet oplevert wat ze zou moeten opleveren (Smith & Madsen, 1999).

Op deze leeftijd lijken jongens meer op te vallen door vormen van onhandig, agressief en dominant gedrag, terwijl ze ook vaker betrokken lijken te zijn bij het plegen van pesterijen dan meisjes. Het is echter nog de vraag of de grotere betrokkenheid bij pesten als dader, zoals uit onze gegevens naar voren kwam, volledig overeenkomt met de werkelijkheid. Het is mogelijk dat daderschap even vaak bij meisjes voorkomt, maar dat dat minder gemeld wordt omdat meisjes andere, minder opvallende vormen van pesten gebruiken, zoals uitsluiting en negeren (zie o.a. Crick & Bigbee, 1998; Crick, Casas & Ku, 1999). Voor slachtofferschap werden geen verschillen gevonden tussen jongens en meisjes. Dit kan wellicht toegeschreven worden aan het feit dat slachtofferschap minder opvalt en ook vaak meerdere personen betreft.

De data laten zien dat er sprake is van 'different pathways', waarlangs kinderen in meer of mindere mate betrokken kunnen raken bij pesten. Het onderscheid in zes clusters wijst uit dat verschillen in gedragstijl en populariteit samenhangen met een verschillende sociale ontwikkeling; dat kinderen in sommige clusters een groter risico lopen dan anderen om als dader en/of slachtoffer betrokken te raken bij pesten. We vermoeden dat deze verschillen samenhangen met gebreken of fouten in de sociale informatieverwerking (Crick & Dodge, 1994, 1999). We zullen daarop ook onze aandacht richten in de toekomst.

Het is een beperking van dit onderzoek dat slechts op één tijdstip gebruik is gemaakt van systematische observaties, op basis waarvan we een eerste indeling maakten in kinderen met teruggetrokken gedrag en meer sociaal betrokken kinderen. Eenmaal ingedeeld als sociaal teruggetrokken of sociaal betrokken, was er geen andere mogelijkheid meer tot nuancering. Het is altijd mogelijk dat kinderen de overstap maken en juist meer (of minder) sociaal betrokken raken. Voor onze analyses, die nu eenmaal gebaseerd zijn op die eenmalige observaties, hebben we deze mogelijkheid van een overstap moeten negeren. Gegeven het feit dat we de afhankelijke maten relatief dicht op het tijdstip van de observaties hebben vastgesteld, hoeft dit niet ernstig genomen te worden. Wij bevelen aan om bij de identificatie van de clusters en het verder volgen daarvan gebruik te maken van meerdere observatietijdstippen over een langere periode. Een andere beperking van het onderzoek betreft de relatief geringe omvang van de steekproef. Nu bestonden sommige subgroepen uit maar weinig proefpersonen. De resultaten van ons onderzoek zouden robuuster zijn wanneer we meer proefpersonen in ons onderzoek hadden kunnen betrekken. Bovendien hebben we alleen gekeken naar de relaties tussen kinderen binnen een groep. Het is zeer wel denkbaar dat pestgedrag zich uitstrekt over de groepen heen. Zo meldt bijvoorbeeld Olweus (1993; zie ook Smith & Madsen, 1999) dat jongere kinderen in de school vaker slachtoffer zijn, omdat zij met meer potentiële pestkoppes boven zich te maken hebben. Tenslotte zij vermeld dat we in ons onderzoek slechts gekeken hebben naar het gedrag en de relaties van kinderen op school. We hebben daarbij geen gegevens betrokken over gedrag van kinderen in andere situaties, zoals op straat of thuis. Het is mogelijk dat kinderen die in ons onderzoek in een bepaald cluster zaten, elders ander gedrag vertonen. Wij bevelen dan ook aan om in toekomstig onderzoek dergelijke gegevens wel te betrekken. Daarmee wordt dan duidelijker aan het licht gebracht of bepaald gedrag consistent is over verschillende uiteenlopende situaties, waarmee tevens een indicatie wordt verkregen voor de ernst van het vertoonde probleemgedrag.

Literatuur

- Achenbach, T.M., & Edelbrock, C.S. (1986). *Manual for the Teacher Report Form and Teacher Version of the Child Behavior Profile*. Burlington, VT: University of Vermont Department of Psychiatry.
- Asendorpf, J.B. (1990). Beyond social withdrawal: Shyness, unsociability and peer avoidance. *Human development*, *33*, 250-259.
- Asher, S.R., & Coie, J.D. (1990). *Peer rejection in childhood*. New-York: Cambridge University Press.
- Asher, S.R., Markell, R.A., & Hymel, S. (1981). Identifying children at risk in peer relations: A critique of the rate-of-interaction approach to assessment. *Child Development*, *52*, 1239-1245.
- Asher, S.R., Singleton, L.C., Tinsley, B.R., & Hymel, S. (1979). A reliable sociometric measure for preschool children. *Developmental Psychology*, *15*, 443-444.
- Batsche, G.M., & Knoff, H.M. (1994). Bullies and their victims: Understanding a pervasive problem in the schools. *School Psychology Review*, *23*, 165-174.
- Behar, L., & Stringfield, S. (1974). A behavior rating scale for the preschool child. *Developmental Psychology*, *10*, 601-610.
- Bierman, K.L., Smoot, D.L., & Aumiller, K. (1993). Characteristics of aggressive-rejected, aggressive (nonrejected), and rejected (nonaggressive) boys. *Child Development*, *64*, 139-151.
- Bokhorst, J., Goossens, F.A., Bruinsma, C., & Bostel, H.W. van (2001). Perceptie van agressief, teruggetrokken en pro sociaal gedrag door jonge kinderen. *Pedagogiek*, *21*, 50-67.
- Bokhorst, J., Goossens, F.A., & De Ruyter, P.A. (1998). Vroegtijdige onderkenning van sociale angst. Onderzoek naar een leerkracht-vragenlijst voor de identificatie van 'sociale angst' bij jonge kinderen. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, *14*, 190-199.
- Boulton, M. (1999). Concurrent and longitudinal relations between children's playground behavior and social preference, victimization, and bullying. *Child Development*, *70*, 944-945.
- Coie, J.D., Dodge, K.A., & Coppotelli, H. (1982). Dimensions and types of social status: A cross-age perspective. *Developmental psychology*, *18*, 557-570.
- Coie, J.D., Dodge, K.A., & Kupersmidt, J.B. (1990). Peer group behavior and social status. In S.R. Asher & J.D. Coie (Eds.), *Peer rejection in childhood* (pp. 17-59). New-York: Cambridge University Press.
- Collot d' Escury-Koenigs, A.M.L., Engelen-Snaterse T.J., & Mackaay-Cramer E. *Sociale vaardigheidstrainingen voor kinderen*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Coplan, R.J., Rubin, K.H., Fox, N.A., Calkins, S.D., & Steward, S.L. (1994). Being alone, playing alone, and acting alone: Distinguishing among reticence and passive and active solitude in young children. *Child Development*, *65*, 129-137.
- Crick, N.R. (1996). The role of overt aggression, relational aggression, and prosocial behavior in the prediction of children's future social adjustment. *Child Development*, *67*, 2317-2327.
- Crick, N.R., & Bigbee, M.A. (1998). Relational and overt forms of peer victimization: A multiinformant approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *66*, 337-347.
- Crick, N.R., Casas, J.F., & Ku, H.C. (1999). Relational and physical forms of peer victimization in preschool. *Developmental Psychology*, *35*, 376-385.
- Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1994). A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin*, *115*, 74-101.
- Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1999). Superiority in the eye of the beholder: A comment on Sutton, Smith and Swettenham. *Social Development*, *8*, 128-131.
- Crick, N.R., & Ladd, G.W. (1993). Children's perceptions of their peer experiences: Attributions, loneliness, social anxiety and social avoidance. *Developmental Psychology*, *29*, 244-254.
- Dienstbier, R.A. (1984). The role of emotion in moral socialization. In C. Izard, J. Kagan, & R.B. Zajonc (Eds.), *Emotions, cognitions, and behaviors* (pp. 484-513). New-York: Cambridge University Press.
- Dodge, K.A. (1983). Behavioral antecedents of peer social status. *Child Development*, *54*, 1386-1399.

- Dodge, K.A., & Coie, J.D. (1987). Social-information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, *53*, 1146-1158.
- Egan, S.K., & Perry, D.G. (1998). Does low self-regard invite victimization? *Developmental Psychology*, *34*, 299-309.
- Farrington, D.P. (1993). Understanding and preventing bullying. In M. Tonry (Ed.), *Crime and Justice*, *17*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goossens, F.A., Bruinsma, C., Dekker, P.H., & Ruyter, P.A. de (2000). *De Gedrags Vragenlijst voor Peuters en Kleuters: Discriminante en convergente validiteit*. Intern rapport: Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Graham, S., & Hoehn, S. (1995). Children's understanding of aggression and shyness/withdrawal as social stigmas: An attributional analysis. *Child Development*, *66*, 1143-1162.
- Hanish, L.D., & Guerra, N.G. (2000). Predictors of peer victimization among urban youth. *Social Development*, *9*, 521-543.
- Harrist, A.W., Zaia, A.F., Bates, J.E., Dodge, K.A., & Pettit, G.S. (1997). Subtypes of social withdrawal in early childhood: Sociometric status and social-cognitive differences across four years. *Child Development*, *68*, 278-294.
- Hartup, W.W. (1983). Peer relations. In E.M. Hetherington (Ed.), P.H. Mussen (Series Ed.). *Handbook of child psychology, vol 4. Socialization, personality and social development* (pp. 103-198). New York: Wiley.
- Hawker, D.S.J., & Boulton, M.J. (2000). Twenty years' research on peer victimization and psychosocial maladjustment: A meta-analytic review of cross-sectional studies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *41*, 441-455.
- Howes, C. (1987). Peer interaction of young children. *Monographs of the society for research in child development*, *53* (1, Serial No. 217).
- Kochanska, G. (1991). Socialization and temperament in the development of guilt and conscience. *Child Development*, *62*, 1379-1392.
- Kochenderfer, B.J. & Ladd, G.W. (1997). Victimized children's responses to peers' aggression: Behaviors associated with reduced versus continued victimization. *Development and Psychopathology*, *9*, 59-73.
- Ladd, G.W., Price, J.M., & Hart, C.H. (1988). Predicting preschoolers' peer status from their playground behaviors. *Child Development*, *59*, 986-992.
- Ladd, G.W., & Profilet, S.M. (1996). The child behavior scale: A teacher-report measure of young children's aggressive, withdrawn, and prosocial behaviors. *Developmental Psychology*, *32*, 1008-1024.
- Liebrand, J., IJzendoorn, H. van & Lieshout, C.F.M. van (1991). *Klasgenoten Relatie Vragenlijst*. Nijmegen: Vakgroep Ontwikkelingspsychologie, Katholieke Universiteit.
- Maassen, G.H., & Landsheer, J.A. (1996). *Manual for SSRAT 2.0. A program for two-dimensional sociometric status determination with rating scales*. Utrecht: Utrecht University.
- Maassen, G.H., Linden, J.L. van der, Goossens, F.A., & Bokhorst, J. (2000). A ratings-based approach to two-dimensional sociometric status determination. In A.H.N. Cillesen & W.M. Bukowski (Eds.), *New directions in child development* (pp. 55-73). San Fransisco: Jossey-Bass.
- Newcomb, A.F., & Bukowski, W.M. (1983). Social impact and social preference as determinants of children's peer group status. *Developmental Psychology*, *19*, 856-867.
- Ollendick, T.H., Francis, G., & Hart, K.J. (1985). Correlates of adult and child perceptions of social competency. *Journal of Abnormal Child Psychology*, *13*, 129-141.
- Olweus, D. (1989). *The Bully/victim Questionnaire*. Norway: University of Bergen.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Paquette, J.A., & Underwood, M.K. (1999). Gender differences in young adolescents' experiences of peer victimization: Social and physical aggression. *Merrill-Palmer Quarterly*, *45*, 242-266.

- Parten, M.B. (1932). Social participation among preschool children. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 27, 243-269.
- Prinz, R.J. (1990). Socially withdrawn and isolated children. In H. Leitenberg (Ed.), *Handbook of social and evaluation anxiety* (pp. 161-178). New-York: Plenum.
- Putallaz, M. (1983). Predicting children's sociometric status from their behavior. *Child Development*, 54, 1417-1426.
- Rubin, K.H. (1982). Nonsocial play in preschoolers: Necessarily evil? *Child Development*, 53, 651-657.
- Rubin, K.H., LeMare, L., & Lollis, S. (1990). Social withdrawal in childhood: Developmental pathways to peer rejection. In S. R. Asher & J. D. Coie (Eds.), *Peer rejection in childhood* (pp. 217-252). New York: Cambridge University Press.
- Rubin, K.H., & Mills, R.S.L. (1988). The many faces of social isolation in childhood. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56, 916-924.
- Rubin, K.H., Steward, S.L., & Coplan, R.J. (1995). Social withdrawal in childhood. Conceptual and empirical perspectives. In T.H. Ollendick & R.J. Prinz (Eds.), *Advances in clinical child psychology, Volume 17* (pp. 157-196). New-York: Plenum.
- Rys, G.S., & Bear, G.G. (1997). Relational aggression and peer relations: Gender and developmental issues. *Merrill-Palmer Quarterly*, 43, 87-106.
- Salmivalli, C., Lagerspetz, K.M.J., Björkqvist, K., Österman, K., & Kaukiainen, A. (1996). Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior*, 22, 1-15.
- Schwarz, D., McFadyen-Ketchum, S.A., Dodge, K.A., Pettit, G.S., & Bates, J.E. (1998). Peer group victimization as a predictor of children's behavior problems at home and in school. *Development and Psychopathology*, 10, 87-99.
- Slee, P.T. (1995). Peer victimization and its relationship to depression among Australian primary school students. *Personality and Individual Differences*, 18, 57-62.
- Smith, P.K., & Madsen, K.C. (1999). What causes the decline in reports of being bullied at school? Towards a developmental analysis of risks of being bullied. *Educational Research*, 41, 267-285.
- Thissen-Pennings, M.C.E., & Brink, P.W.M. ten (1995). *KUNST-SOCSTAT, sociometrische status; user's manual*. Nijmegen: K.U.N. - Statistische Toepassingen.
- Verhulst, F.C., Koot, J.M., Akkerhuis, G.W., & Veerman, J.W. (1990). *Praktische handleiding voor de CBCL (Child Behaviour Checklist)*. Assen: Van Gorcum.
- Younger, A.J., & Boyko, K.A. (1987). Aggression and withdrawal as social schemas underlying children's peer perceptions. *Child Development*, 58, 1094-1100.
- Younger, A.J., & Daniels, T.M. (1992). Children's reasons for nominating their peers as withdrawn: passive withdrawal versus active isolation. *Developmental Psychology*, 28, 955-960.
- Younger, A.J., & Piccinin, A.M. (1989). Children's recall of aggressive and withdrawn behaviors: Recognition memory and likability judgments. *Child Development*, 60, 580-590.